

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: «Пам'ятники Одеси як втілення регіональної політики пам'яті
(XIX - початок XX ст.)»

“Monuments of Odesa as the embodiment of the regional policy of the memory
(XIX – early XX centuries)”

Виконав студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Данілін Кирило Костянтинович

Керівник д.і.н. проф. Хмарський В. М. _____

Рецензент к.і.н., доц. Луговий О.М.

Кількість балів: ____ Оцінка: ECTS ____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2022 р.

Завідувач кафедри

_____
(підпис) (прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК _____

Протокол № __ від _____ 2022р

Оцінка _____ / _____ / _____
За національною шкалою, шкалою ECTS, бали

Голова ЕК

_____
(підпис) (прізвище, ініціали)

Одеса-2022

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1 Основні тенденції розвитку культури Одеси	5
1.1 Культурна ситуація в Одесі	5
1.2 Основні тенденції в монументальному мистецтві Одеси.....	7
Розділ 2 Пам’ятник Арману Емманюелю де Рішельє	11
2.1 Життєвий шлях А.Е. Рішельє та його значення для Одеси.....	11
2.2. Іван Мартос – як творець пам’ятнику дяку Рішельє.....	14
2.3. Доля пам’ятника після зведення.....	16
Розділ 3 Пам’ятник Михайлу Воронцову.....	20
3.1 Життєвий шлях Михайла Воронцова та його значення для Одеси.....	20
3.2 Франческо Боффо – як творець пам’ятника М.С. Воронцову.....	23
3.3 Доля пам’ятника після його зведення.....	24
Розділ 4. Пам’ятник Катерині II.....	27
4.1 Катерина II: життєвий шлях та здобутки.....	27
4.2. Виконавці пам’ятника Катерині II: Дмитренко Ю. М., Едуардс Б.В., Попов М.П.....	28
4.3 Доля пам’ятника після зведення.....	32
Висновки.....	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	38

ВСТУП

Знання про минуле та прославлення певних подій чи людей є невід'ємною частиною людського суспільства. Монументальна скульптура на вулицях міст несе на собі роль пропаганди певних ідей, а не лише констатує факт наявності певної персони в історії міста чи країни. Увічнені на вулицях міста історичні особи це не тільки про минуле, але в тому числі і про образи цього минулого у майбутньому суспільства. Потрібно розуміти, що не завжди окремий образ чи їх сукупність відповідає історичній реальності, але може впливати на суспільство яке є носієм такої історичної пам'яті ніж об'єктивна історична реальність.

У свою чергу, історична пам'ять як форма колективної/культурної пам'яті є також одночасно об'єктом і суб'єктом історичної політики, боротьби за владу, і контроль над суспільством — це і мета, і засіб досягнення мети [21].

Підсумовуючи, можна сказати, що політика пам'яті – це організація, збереження та розповсюдження колективної історичної пам'яті, що дуже часто пов'язана з становленням ідентичності нації.

Метою дослідження є вивчення впливу наявності ряду монументальних скульптур у місті Одеса на історичну пам'ять.

Відповідно до теми та мети дослідження стоять наступні завдання які потрібно вирішити:

- Дослідити життєвий шлях та досягнення герцога Рішельє, М.С. Воронцова, Катерини II;
- розглянути особливості історії спорудження монументальних споруд в честь даних осіб;
- проаналізувати професійну діяльність скульпторів які виготовляли дані скульптури;
- проаналізувати вплив наявності цих скульптур у місті на стан історичної пам'яті та уявлення про історію міста.

Об'єкт дослідження є життя та діяльність А.Е. Рішельє, М.С. Воронцова, Катерини II та споруджені в честь них монументальні скульптури.

Предметом даної роботи є вплив монументальних скульптур на історичну пам'ять.

Територіальні межі в дипломній роботі окреслені Одесою.

Нижньою хронологічною межею виступає початок XIX ст. - періоду початку діяльності осіб прославлених скульптурах чий вплив на свідомість співгромадян проаналізовано у роботі. Верхньою хронологічною межею виступає наш час, оскільки і зараз продовжується формування історичної пам'яті на яку має вплив наявність дослідженої монументальної скульптури на вулицях м. Одеси.

При дослідженні особливостей життя та діяльності історичних постатей серед методів вагомий внесок мав біографічний метод. Структурний метод дав можливість визначити основні напрямки діяльності, знайти спільне, що об'єднує монументальні скульптури та людей які на них представлені.

В основі курсової роботи з літератури були використані публіцистичні матеріали, окремі наукові статі та монографії. Зокрема роботи таких авторів як: О.А.Бачинської, І.С. Гребцової, В.М. Хмарського.

У джерельній базі виділимо біографію М.С. Воронцова у авторства М.П. Щербиніна, який знав свого героя особисто.

Структура дипломної роботи складається із вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (46 позицій). Загальний обсяг роботи становить – 41 аркуш, з них основного тексту – 35 аркушів.

Розділ 1

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ОДЕСИ

1.1 Культурна ситуація в Одесі. Одеса — найбільше місто на півдні України й одне з найдавніших міст північного Причорномор'я з великою історією, яка сягає тисяч років. За увесь цей час неодноразово змінювалася назва, населення місцевості, держави, до складу яких входило це місто [20]

Розвиток освіти, культури та науки на півдні України в цілому тісно пов'язаний зі становленням Одеси, крупного економічного, культурного та освітнього центру краю. Уже в 90-ті роки XVIII ст. дворяни, чиновники, багаті негоціанти намагались дати своїм дітям домашню освіту за допомогою вчителів-іноземців.

В 1805 р. за ініціативою А.Е. Рішельє для дітей дворян були засновані два благородних інститути (один для чоловіків, другий - для жінок), в який приймали дітей 8-10 років. Це були суто станові заклади освіти з високою платою за навчання

Важливим кроком на шляху розвитку освіти в краї було заснування указом від 2 травня 1817 року Рішельєвського ліцею, названого на честь А. Е. Рішельє. Ліцей розташували в будинку, де раніше знаходились парафіяльне, повітове училище і чоловічий Благородний інститут, які увійшли в його структуру з докорінними змінами [14, с. 119-120].

Одеса розвивалась, як місто буржуазне, і тому дворянство, яке тоді посідало центральне становище в суспільному житті імперії, в Одесі не відігравало такої ролі, як в інших містах. В той же час середній прошарок населення жив більш активним громадським життям.

З прибуттям в Одесу М.С. Воронцова відбулись деякі зміни в житті верхніх верств суспільства. Новий генерал-губернатор тримав відкритим свій дім для знатних офіцерів, чиновників вищих рангів. Він влаштовував двічі на тиждень вечори і бали. Його приклад наслідували й інші родини місцевої

знаті. Торговців, в тому числі іноземних (представників так званого «середнього класу»), у вищому світі майже не приймали [27, с. 174]

Крім цих елітарних зібрань, в 20-ті роки, за прикладом московських клубів та італійських казино, і виникли «Ресурс-клуб» і «Хаджибейський клуб», які згодом об'єднались в Комерційний клуб. З'явилися також Англійський клуб і казино Карута [36].

Помітне місце в громадському житті Одеси посідав Міський театр. Сюди були вхожі й представники середніх прошарків городян. Там з'являлись всі знамениті гості міста, обговорювались свіжі торгові і політичні новини, зав'язувались знайомства і навіть укладались торгові угоди.

Таким чином, театр перетворився у своєрідний світський салон, місце зустрічі аристократів, чиновників і представників інших верств суспільства [11, с.21]

Разом з книготоргівлею в Одесі виникло й книговидавництво. В 1814 році у власність міста перейшла друкарня, що виготовляла бланки для установ, театральні і рекламні. Першим датованим виданням міської друкарні був згадуваний «Начерк правил виховання в обох одеських благородних інститутах» абата Ніколя.

Регулярне друкування книг в Одесі розпочалось з 1828 року, коли з Петербурга приїхав кваліфікований друкар П.Ф. Францов, який там працював у відомій друкарні А. Плюшара [14, с.131].

Високого рівня досягла музична культура міста. Сприяло цьому відкриття у 1802 р. музичних класів. Навчання співу на музичних інструментах велась як в домашніх умовах, так і в навчальних закладах міста. У відповідь на захоплення музикою було заснування в 1821 р. піаністом-аматором К. Гаазом першої в Одесі роялів і піаніно.

У вітальнях аристократів, в домах інтелігенції появились музичні зібрання, на яких місцеві аматори, а також приїжджі актори виконували вокальні та інструментальні твори.

До речі, в 1842 р. було зроблено об'єднання музичних діячів міста.

Але організоване І. Тедеско філантропічне товариство працювало слабо.

З появою в Одесі українського композитора Петра Петровича Сокальського - автора опер «Мазепа», «Майська ніч» та ін. - в 1864 р. виникло Товариство аматорів музики, яке діяло більш активно.

Одесу часто відвідували й видатні художники. В 1835 р. громадськість міста вітала К. П. Брюллова, який повертався з Італії. В 1848 р. сюди приїжджав Іван Костянтинович Айвазовський, а в 1850 р. в місті була відкрита виставка цього відомого мариніста[14, с. 133-134].

Згодом тут експонувалась його картина «Одеса». Його пензлю належить картина «Пушкін біля моря», що була нав'язана перебуванням великого поета в Одесі (12, с.126).

Місто переживало період бурхливого будівництва. Архітектура першої чверті XIX ст. являлась заключним еталоном у розвитку класицизму, в основу якого були закладені ідеали античного мистецтва: гармонія, логіка, простота, доцільність.

Отже Одеса кінця XVIII - поч. XIX ст. являла собою молоде і стрімко ростуче місто як в економічному і науковому сенсі так і в культурному.

1.2. Основні тенденції в монументальному мистецтві. В рамках нашого дослідження особливу увагу ми б хотіли приділити монументальному мистецтву. Що ж взагалі це таке – монументальне мистецтво? Як каже словник української мови: Монументальне мистецтво - вид образотворчого мистецтва, що включає архітектурні та скульптурні монументи, настінні розписи, мозаїку тощо [37, с. 799].

Як і було сказано трохи вище Одеса переживала період бурхливо розвитку будівництва та архітектури. Це місто одне з небагатьох, що були побудованих в основному за регулярним планом. Великий вплив на вигляд міста надали природно-кліматичні умови. З метою захисту від літньої спеки зводилися портики, лоджії, криті галереї. Галереями, подібно давньогрецьким агорам, обрамлялися по контуру ринкові площі.

Використання каменю-ракушняку визначило кладку з великих блоків і відсутність дрібних деталей [3].

Перші кроки місцевого будівництва пов'язані з діяльністю італійського архітектора Франца Фраполлі. В 1809 р. він завершив будівництво двох чудових споруд у класичному стилі - Преображенського Собору і міського театру, які на жаль на цей час не збереглися.

Серед перших споруд виділяються будівлі міської лікарні по проекту архітектора Тома де Томона (1807 р. - добудовані в 1821 р) на Херсонській вулиці, які й тепер функціонують за призначенням, Архієрейський дім, збудований графом Потоцьким (1819) на Софіївській вулиці.

З середини 20-х років XIX століття, як уже згадувалось, починає створюватись архітектурний ансамбль центральної частини міста, що прилягав до моря. В цей ансамбль, що став одним з найкрасивіших в Російській імперії, входила напівкругла площа з пам'ятником Армана Еманнюеля. Рішельє в центрі (роботи Івана Петровича Мартоса), що була збудована за проектом відомого архітектора І.А. Мельникова - автора двох симетричних напівциркульних споруд у класичному стилі. Розташований по обидва боки широкий бульвар замикався, з одного боку, палацом генерал-губернатора М. С. Воронцова: а з другого - біржею. Від площі, вниз до моря, по схилах високого берега були споруджені гігантські сходи, спроектовані в 1825 році Ф. К. Боффо, які були збудовані в 1834-1841 рр. [14, с. 134-135].

До речі, під час будівництва сходів не раз виникали сумніви, чи вдасться їх вдало завершити. Французький геолог Ксав'єр Омер де Гелль, добре знайомий з морфологічними особливостями берегової частини міста, писав: «Протягом двох або трьох років споруджується гігантські сходи, які, відкриваючись на бульвар, плавно спускається до берега моря. Ця споруда - фантазія настільки ж руйнівна, як і даремна - вже поглинула величезні кошти і обійдеться приблизно в мільйон. Її хочуть прикрасити вазами і статуями, однак, сильні тріщини вже зараз викликають побоювання прийдешнього

руйнування цієї величезної драбини, яка, між іншим, завжди служитиме лише гуляючим на бульварі» [27].

У 1838 р. американський мандрівник Д. Стефенс так змалював приморську частину міста з бульваром: «Обмежена з одного боку біржею, а з другого – палацом губернатора лежить на краю моря і має з одного боку крутий схил, засаджений деревами, кушами, квітами, між якими поставлено статуї та бюсти. подібно до палацу Тюільрі, вілли Боргезе і вілли Реколі в Неалолі. З другого - довгий ряд збудованих з каменю готелів упродовж всього бульвару, фасади яких зроблено за найостаннішими італійськими зразками» [14, с.135].

У 1820-1830-і рр. в умовах зростаючої економіко-політичної значущості міста в Одесі спостерігається розквіт ампіру.

Внаслідок багатонаціональності Одеси в архітектурі культових будівель простежується візантійсько-грецький вплив, а в плануванні і фасадних композиціях житлових будинків можна зустріти архітектурні прийоми не тільки італійського і французького, а й вірменського походження [3].

В цей період було збудовано ряд культових споруд. В 1850 р. в місті діяло 23 православні церкви. Центральне місце серед них посідав Преображенський Собор на Соборній площі.

Ще у 1794 р. там було закладено Соборну церкву св. Миколая але її будівництво припинилось через брак коштів. У 1804 р. знову почали будувати храм, але уже як Преображенський Собор

По проекту Г. І. Торічеллі в 1842-1847 рр. збудована в російсько-візантійському стилі Стрітенська церква на Новому базарі, яку знищили, як і Преображенський собор в сталінське лихоліття. По плану архітектора Ф. К. Боффо споруджена Лютеранська церква. В класичному стилі були збудовані Грецька Свято-Троїцька (1808 році, перебудована 1827 році) на Катерининській вулиці, Петропавловська (1839 році) на Молдаванці і Вірмено-Григоріанська (на розі вул. Катерининської і Базарної) церкви.

З другої чверті ХІХ століття великий розмах набуло будівництво розкішних приватних споруд: будівлі деяких польських магнатів, Нарішкіної - на Приморському бульварі (1830 р., проект Ф. К. Боффо, нині Палац моряків), Бржозовських на вулиці Надеждинській, Абази (архітектор Л. Оттон, син власника ресторану, згаданого в романі-поемі «Євгеній Онегін», у якого полюбляли обідати О. С. Пушкін та М. В. Гоголь (тепер - будинок Музею західного і східного мистецтва на розі Грецької і Пушкінської вулиць) [14, с. 135-136].

Отже, можна сказати що в Одесі в ці часи активно розвитку набуло й монументальне мистецтво. В місті будувалися не тільки величні собори але й дивовижні скульптурні ансамблі. В Одесі діяло чимало архітекторів і скульпторів. Але найбільшу увагу в нашому дослідженні в нас викликають творчість таких митців як Ф. К. Боффо та І. П. Мартоса.

Розділ 2

ПАМ'ЯТНИК АРМАНУ ЕММАНЮЕЛЮ ДЕ РІШЕЛЬЄ

Як і мовилось вище, в рамках нашого дослідження нас цікавить спадщина видатних скульпторів Боффо та Мартоса, а саме пам'ятники градоначальникам Одеси Рішельє та Михайлу Воронцову.

2.1 Рішельє. Його життєвий шлях та здобутки. Що взагалі відомо про цього славного державного діяча? Народився в місті Париж, походив з аристократичної родини. В 1789 у зв'язку із Французькою революцією кінця 18 століття емігрував до Російської імперії.

В 1790 служив у російських військах, брав участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 років, відзначився під час штурму Ізмаїла 1790, за що нагороджений золотою шпагою з відзнакою «За хоробрість» та орденом святого Георгія 4-го ст., пізніше отримав звання полковника (1791). В 1793-1794 роках у складі австро-пруських коаліційних військ брав участь у збройній боротьбі проти революційної Франції. А з 1795 року жив у Російській імперії, служив у Кірасирському полку Військового ордену, командиром Кірасирського Її Величності полку [6, с.240].

Дж. Байрон вважав Рішельє романтичною особою, проте герцог став утіленням людини епохи Просвітництва. Розсудливий, обачний та спокійний, він умів виявляти хоробрість у боях і був поміркованим в особистих відносинах в мирному житті [16, с.62].

У 1801-1802 роках Рішельє на короткий час повертається до Франції, а коли Наполеон почав наполягати, аби він служив виключно Франції, знову вирушає за кордон, почасти тому, що не любив цього вискокчу-корсиканця, а почасти, що мав запрошення до Російської імперії від нового царя Олександра I [41, с 33].

Але найбільш цікаві віхи його історії починаються трохи згодом, в 1804 році, коли він стає генерал-губернатором Новоросійського краю.

Рішельє всіляко сприяв розбудові Одеси і така політика спричиняла справжній зліт будівництва. А зрозумівши задум де Волана та де Рібаса,

Рішельє розбудував симетричне місто в улюбленому елегантному стилі неокласики.

Саме його діяльність надала Одесі тієї гармонійності, що почасти збереглася в ній і до сьогодні. Своїми успіхами, дяку завдячував умінню діставати гроші. Так 1812 р. для покриття витрат на будівництво барон Штігліц виділив місту 100 тис руб.

Керувати цивільним будівництвом губернатор доручив знаному російському архітектору А.І. Мельнікову [41, с.62]. До речі, за своїм спрямуванням Мельников належить до останніх представників класицизму, або, точніше, так званого стилю імперії (ампір) [28].

Найвідоміші його витвори були дві чудові напівкруглі в плані будівлі, які й досі завершують величні сходи, що ведуть униз на узбережжя. А згодом між ними чудово вписалась статуя самого Рішельє.

Губернатор дозволив також приватне будівництво вздовж прямих і широких вулиць за умови, що будинки будуть зведені впродовж двох років. Також він відвів значні ділянки, як у самому місті, так і в безпосередній близькості до нього, для насадження дерев.

Гості дивувалися розростанню міста. Вже за п'ять років правління Рішельє, за словами місіс Гутрі, міста не можна було впізнати. «Тут чудове повітря, - писала вона, можливо аж надто захоплено, - тут широкі прямі вулиці, окреслені з обох боків кам'яними будинками». Кам'яні зерносковища були такими ж елегантними, як і будинки і могли вмістити 3 тис. четвертей пшениці. Населення міста зросло до 18-20 тис. чоловік [35, с.45-46].

В цілому за часів його урядування в Одесі відкривалися численні торгові фірми, банкірські доми та страхові фірми. Рішельє займався спорудженням морського порту, міським озелененням, благоустроєм. З його ініціативи був заснований перший міський театр.

Він сприяв відкриттю в місті консульств зокрема Неополітанського Королівства, Рагузи, Іонічних островів, Франції, Іспанії, Австрії, Великої Британії [6, с.240].

До речі, в історію Одеси він увійшов не тільки як будівник, організатор та губернатор, але й як борець з чумою. Рішельє пішов тоді на нечувані Карантинні заходи - він оголосив всю забузьку частину Херсонської губернії карантинном – встановив по лінії карантині варти по річках Буг, Дністер, Кодимі, по сухопутній частині Подільської губернії зупиняли всякого і відправляли в найближчі карантини, числом 4, в яких будь-який повинен був провести 30-денну обсервацію. Морські зносини, а також будь-яка риболовля, були заборонені [43].

В умовах паніки Рішельє боровся за збереження дисципліни й морального духу, за локалізацію поширення інфекції. Взимку 1813 року чума почала відступати. У лютому 1814 р. місто було проголошене «вільним від чуми», хоча спорадичні випадки хвороби траплялися аж до серпня. Це була остання проблема, яку довелося розв'язувати Рішельє в Одесі [41, с.55].

В цьому ж році в Франції відбулась реставрація Бурбонів і Рішельє назавжди вирішив покинути пост губернатора Новоросійського краю і вирушив до Франції

В цілому можна сказати що під кінець управління Рішельє Одесою населення міста зросло до 35 тисяч осіб, що у п'ять разів більше ніж 10 років тому. Кількість будинків зросла до 2,6 тисячі, а також постійно зводилися нові. Торговельний обіг усіх портів Чорного та Азовського морів становив 45 мільйонів російських рублів на рік, 25 з яких припадало на одну тільки Одесу. Митні збори становили близько 2 мільйонів на рік, що у сотні раз більше ніж 15 років тому [20].

Рішельє помер в 1822 році на п'ятдесят шостому році життя після кількох років на службі реставрованої монархії Бурбонів. Протягом усього життя він зберігав неперевершені управлінські здібності. Він називав Одесу «найчудовішою перлиною в російській короні». Своєю діяльністю він окреслив подальший розвиток Одеси [41, с.65].

Ім'ям герцога названі в Одесі Рішельєвська вулиця, Рішельєвський ліцей, Дюківський парк, що колись належав Арману Еммануелю, а також незабаром отримавши сумну звістку з Парижа про кончину Рішельє, граф Ланжерон звернувся із закликом до населення почати збір коштів на спорудження пам'ятника. Заступив в травні 1823 року на пост Новоросійського генерал-губернатора граф М. С. Воронцов замовив пам'ятник відомому скульптору І. П. Мартосу [4].

2.2 Іван Мартос – як виконавець пам'ятника дюку Рішельє. Перед тим як розпочати описувати власне пам'ятник Рішельє та його значення в політиці пам'яті, треба розповісти про його творця – Івана Петровича Мартоса. Що взагалі відомо про цього видатного скульптора?

Іван Петрович Мартос народився в родині корнета в м. Ічні на Чернігівщині [32]. Мартоси — відомий в Україні козацько-старшинський рід, що походив з Полтавщини і мав кілька відгалужень — лубенське та прилуцьке [36]. Пишуть, що дядько Івана Мартоса був сотником ічнянської сотні й добрим різьбярем, він різьбив іконостас ічнянської церкви та скульптури цього іконостасу, а тому перші кроки Іван Мартос міг пройти у себе вдома. Документальних свідчень про це немає. Слід зазначити, що ніхто з Мартосів не був ічнянським сотником, а в 1753—1763 рр. цю посаду займав єврей-вихрест Яків Іванович Новицький. Ще відомо, що з середини 18 століття в Ічні проживав Михайло Михайлович Мартос, дядько Івана, військовий товариш [28].

За порадою дядька, який захоплювався скульптурою і рано розгледів творчі здібності у племінника, батьки віддали 10-літнього Івана до Петербурзької академії мистецтв, де у 1764-1773 рр. хлопець навчався у Людвіга Роллана та Ніколя-Франсуа Жілле. Згодом Мартос став викладачем у класі скульптури, потім — професором і ректором цього закладу освіти. Завершивши навчання в Академії з великою золотою медаллю, І. Мартоса — одного з кращих студентів — було направлено на стажування до Римської академії мистецтв і у 1774-1779 рр. він вивчав і копіював твори античного

мистецтва. Його наставниками стали кращі тогочасні скульптори — італієць Антоніо Канова та данець Бертель Торвальдсен, живописці — німець Рафаель Менгс і Помпео Батоні. За створенні в 1776 році скульптури «Нарцисс» і «Сонний Ендиміон» Мартос одержав титул академіка. До Росії він повернувся вже як майстер, талант якого швидко оцінили сучасники [39].

В Петербурзькій академії мистецтв Іван Мартос навчався у Л. Роллана і Н. Жілле до 1773 року. Отримавши Велику золоту медаль, був направлений, як пенсіонер Академії, на шість років за кордон для удосконалення майстерності. Працював у Римі, в майстерні Антоніо Канови. Паралельно з заняттями скульптурою Мартос багато малював з натури і з антиків під проводом Помпео Батоні та Рафаеля Менгса, відомих діячів західноєвропейського малярства доби класицизму [28].

Творчість українського скульптора в Росії присвячена здебільшого пам'яті померлих. Тут він вирізьблює надгробні пам'ятники графу Паніну, Турчанінову, Нарішкіну, барону Корфу, Аракчєєвій, княгиням Гагаріній та Куракіній, графині П. Брюс, донькам імператора Павла I й самому імператорові, створює також монументи, в яких увічнює Ломоносова, Мініна і Пожарського, береться й за сюжети з міфології, працюючи над статуями Амура, Актеона та групи Амура і Сафо. Спадок Мартоса в цій країні є настільки вагомим, що його тут вважають за свого

Але відомі його праці й на Батьківщині. В Україні Іван Мартос працював над створенням надгробків Кирила Розумовського у Батурині та Петра Рум'янцева-Задунайського у Києві, які, на жаль, з часом були втрачені. Пізніше у Херсоні з'явився пам'ятник князеві Григорієві Потьомкіну його роботи. Та була в нього в Україні ще одна праця, яка стала одним з найліпших творінь української монументальної скульптури. Й цей витвір мистецтва з'явився в Одесі.

Творча спадщина Івана Мартоса в Одесі представлена монументом, без якого просто немислиме це місто. Це був перший пам'ятник міста, який сьогодні є його символом. І це — пам'ятник Рішельє [38].

Помер Іван Петрович в місті Санкт-Петербург в 1835 році. За його плідну роботу в галузі скульптури на його малій батьківщині (тобто в місті Ічня) встановлено пам'ятник в 1980 році [24, с. 536].

2.3 Доля пам'ятника після зведення. Як і мовилось трохи вище, Рішельє помер в 1822 і вдячні одесити на чолі з губернатором графом Михайлом Воронцовим вирішили увічнити йому пам'ять у вигляді бронзового пам'ятника [27]. Одразу ж зауважимо, що це був перший пам'ятник створений в Одесі взагалі [20]!

Як пише дослідниця Валентина Борисівна Мусій, ідея пам'ятника, запропонована скульптором Мартосом, така: «Фігура герцога Рішельє зображена в момент руху та пояснює його діяльність: правою рукою вказує на повне кораблів Чорне море, на яких торгівля доставляє в усі країни праці землеробства що вивозяться з Одеси, а в лівій тримає Хартію, яка є атрибутом великих подвигів і чеснот. Вона наближена до античного смаку. Під нею чотирикутний п'єдестал, відповідний пропорціям фігури. З двох сторін з боків в барельєфі поставлені дві фігури: одна зображує торгівлю у вигляді Меркурія, а інша землеробство у вигляді Церери» [30, с.43-44].

І дійсно, пам'ятник являє собою бронзову статую Рішельє в римській тозі з сувоєм у руці й трьома латунними горельєфами, що символізують землеробство, торгівлю і правосуддя. Початком виробу пам'ятнику вважають 30 червня 1827 року. Скульптура і горельєфи відлиті в бронзі ливарним майстром Василем Єкімовим в Петербурзі. Постамент - робота видатного петербурзького архітектора Авраама Мельникова й архітектора Франческо Боффо. Монумент у стилі класицизму, являє собою поставлену на п'єдестал бронзову статую Рішельє. Величина фігури дещо більше натуральної. Квадратний п'єдестал з карнизом з рожевого полірованого граніту з берега річки Південний Буг (близько Вознесенська), подарований херсонським поміщиком Скаронінським, оброблений майстром П. Джерарі. Підставою п'єдесталу служить стилобат у

формі зрізаної піраміди з місцевого вапняку з чотирма ступенями з граніту [28, с.252].

На гранях п'єдесталу в прямокутних нішах встановлені плити і горельєфи. На фасадній - латунна позолочена плита з написом: «Герцогу Емануїлу де Рішельє, керуючому з 1803 по 1814 рік Новоросійським краєм та поклавшему основу добробуту Одеси вдячні до незабутніх його трудів жителі усіх станів цього міста та губерній: Катеринославської, Херсонської та Таврійської губернії, звели пам'ятник цей в 1826 році при Новоросійському генерал-губернаторі графі Воронцові» [31].

Пам'ятник був урочисто відкритий в 1828 році під комісією та керівництвом архітектора Франца Боффо на Приморському бульварі, званому тоді Миколаївським, звідки відкривалася чудова панорама морської гавані [44].

Доволі цікавим фактом з історії пам'ятнику є те, що під час Кримської війни англо-французька ескадра обстріляла місто і порт. Одне з ядер вибухнуло на площі біля пам'ятника і пошкодило його постамент осколком. Після війни на місці пошкодження була встановлена чавунна латка зі стилізованим гарматним ядром

До речі, пам'ятник не дуже схожий на портрет Рішельє, так як Мартос, на думку мистецтвознавців, був неважливим портретистом і вважав за краще копіювати доступні скульптурні зразки. Дюка, судячи з усього, наділили особою першого римського імператора Гая Юлія Цезаря Октавіана Августа [31].

В цілому можна сказати, що пам'ятник Дюку Рішельє є візитною карткою Одеси, одним з її головних брендів. Проте в різні часи до пам'ятника ставилися по різному. Зокрема не дивно що одеські письменники кінця XIX – початку XX століття у своїй творчості милуються рідним містом, його пам'ятками, відтворюють неповторну ауру Одеси.

Так, Валентин Катаєв в повісті «Біліє парус одинокий» описує Одесу 1905 року: "Проїхали повз знаменитих одеських сходів. Вгорі їх трикутника,

в прольоті між силуетами двох напівкруглих симетричних палаців, на світлому тлі нічного неба стояла маленька фігурка Дюка де Рішельє з античної рукою, простягнутою до моря. Виблискували трирукі ліхтарі бульвару. З еспланади відкритого ресторану чути музику. Над каштанами і гравієм бульвару блідо тремтіла перша зірка " [22, С 54-55].

В свій час до Рішельє в образі пам'ятника звертається чимало одеських поетів зокрема звертається і поет Юрій Олеша в «Новітній подорожі Євгенія Онегіна по Одесі»: « А вдалеке бульвар чернеет, И Дюк с протянутой рукой Стоит во мгле как часовой...». Або Едуард Багрицький: «Мы по бульварам бродим опустелым, Мы различаем паруса фелюг, И бронзовым нас охраняет телом Широколобый и печальный Дюк» [26, С. 127].

А ось в радянські часи цей пам'ятник планували навіть замінити. Зокрема в 1969 році в рамках святкування 175 річниці створення міста, пропонувалося замінити пам'ятник та встановити на його місце пам'ятник Суворову, котрого КПРС вважаю справжнім засновником Одеси. Але незабаром одеська газета «Знамя комунізма» опублікувала замітку, в якій зазначалося: «У комітеті з геодезії і картографії Союзу РСР. Пам'ятник Рішельє охороняється законом». Ця публікація, де-факто, анулювала пропозицію про знесення [31].

Вже в часи сучасної України пам'ятник дюку де Рішельє що знаходиться біля Потьомкінських сход користується великою популярністю серед жителів міста та багатьох туристів. Авжеж, будь-якому туристу захочеться подивитися на увіковічення діячеві, що багато чого зробив для цього міста.

В 2009 році пам'ятник був офіційно занесений до об'єктів культурної спадщини що мають національне значення [1]! Це свідчить про те, що сучасна влада опікуються про спадщину Рішельє, що дісталась сучасним українцям.

До речі, під час протестних акцій 2013-2014 років (що отримали назву Євромайдан) протестуючі збиралися саме біля пам'ятника дюку. Вони навіть прикріпили прапор Європи на пам'ятник [31]. Можна сказати що таким

чином активісти підкреслили те, що Рішельє в свій час зробив місто більш європейським.

Розділ 3

ПАМ'ЯТНИК МИХАЙЛУ ВОРОНЦОВУ

3.1 Михайло Воронцов. Його життєвий шлях та здобутки. Не менш славним правителем Одеси в XIX сторіччі був Михайло Семенович Воронцов. Народився Воронцов 19 травня 1782 року в Санкт-Петербурзі, в сім'ї що походила з аристократичного роду Воронцових. Треба відмітити, що якраз XVIII сторіччя для цього роду було найбільш успішним. Саме в цей період представники роду Воронцових займали важливі посади в державному апараті Російської імперії, стали популярними завдяки своїй просвітницькій та благодійній діяльності [18, с.5].

Батько Михайла, Семен, у 1785-1806 рр. був послом Російської імперії в Британській імперії. Молоді росіяни часто зростали й навчалися в Англії. Воронцов-батько набув підприємницьких навичок і зажив багатства в Англії на початку промислової революції. В листі до свого сина Михайла з нагоди дня народження старий Воронцов радив йому вивчати мови і якомога більше розмовляти англійською; на той час Михайло вже знав французьку й російські мови.

Закінчивши Кембріджський університет, Михайло повернувся до Росії і був зарахований до складу військової комісії, що працювала на Кавказі. В тридцять років він став генерал-майором і брав активну участь у війні проти Наполеона. Після війни повернулися до Англії, однак Олександр I відкликав його в Росію і доручив реорганізацію управління в Бессарабії, приєднаної до Росії в 1812 році.

Семен Воронцов був очевидно вражений потенціалом Одеси; за його підтримки Михайло розпочав скуповувати великі маєтності у південних губерніях – поблизу Одеси й Таганрога та в Криму. В серпні 1822 року Семен Воронцов порадив синові приїхати до Одеси, а потім до Криму, де можна були купити колишні володіння й сади вже згаданого раніше дюка де Рішельє. Михайло купив дім губернатора, з якого відкрився чудовий краєвид

на море. Цей маєток став центром його величезної садиби в Алупці [42, с.121].

Природні багатства Новоросійського краю та зокрема Одеси сприяли росту торгівлі. Так вартість ввозу та вивозу товару через порти Чорного та Азовського морів в 1836-1838 роках в середньому становила приблизно 15 509 819 рублів сріблом, а вже в 1839-1841 роках приблизно 26 321 395 рублів. Швидко зростало й населення краю та Одеси [18].

Ці тенденції чітко розумів Михайло Степанович а тому ще в 1844 році він почав опікуватися ідеєю будівництва залізниці, що зв'язала б Одесу з внутрішніми районами імперії.

За свого правління в Одесі Воронцов, безперечно, скористався тими прикладами добродійних організацій, з якими запізнався в Англії. Так, в Одесі постале: жіноче товариство сприяння бідним, Народний дім, притулок для сиріт, школа для німих, добродійний Православний дім для жінок, німецьке, швейцарське та французьке добродійні товариства, Олександрівський сирітський притулок, богадільня сестер милосердя. Важливо, що граф сприяв заснуванню головної газети міста – «Одесский вестник» [35. С 124]. В цілому Михайло Воронцов, людина з ліберальними переконаннями намагався створити в Південній Україні сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин, підприємницької діяльності, піднесення аграрного виробництва [5, С. 635].

До речі, незважаючи на таку доволі розвинуту меценатську діяльність, на відміну від Рішельє він жив в розкоші. Один французький інженер повідомляв: «Граф Воронцов – справжній гранд-сеньор і витрачає щорічно понад 6 тисяч фунтів на помпезні розваги» [42, С. 123].

Чималого розвитку за час правління Воронцова досягло й мистецтво, зокрема й монументальне. При ньому була збудовані потьомкінські сходи – легендарний пам'ятник Одеси, що є її візитною карткою. Воронцов наказав побудувати сходи в подарунок своїй дружині – Єлизаветі. Вони коштували місту приблизно 800 тис. рублів [35].

Цікаво що в 1867 році в Одесу завітав відомий письменник Марк Твен і його в Одесі привернули перш за все дві речі: пам'ятник Рішельє та Потьомкінські сходи. Ось що пише про ці два пам'ятника і Одесу загалом сам Марк Твен: «На вигляд Одеса справжнє американське місто: красиві широкі вулиці, та до того ж прямі, невисокі будинки, уздовж тротуарів наша біла акація, ділова метушня на вулицях і в магазинах. Я не помітив нічого, що підказало б нам, що ми знаходимося в Росії. Хоч куди глянь, вправо, вліво, - всюди перед нами Америка! .. Нам попалися всього-на-всього два пам'ятники ... Один - бронзова статуя герцога де Рішельє, внучатого племінника прославленого кардинала. Він стоїть над морем на широкому красивому проспекті, а від його підніжжя вниз до гавані спускається гігантські кам'яні сходи - в ній двісті ступенів, кожна п'ятдесяти футів довжиною, і через кожні двадцять сходинок - просторий майданчик. Це чудові сходи, і, коли люди піднімаються по ній, здалека вони здаються просто мурахами" [19].

Як можна оцінити правління Воронцова? Звичайно, підлегли не любили його так, як Рішельє, однак і не ставилися до нього вороже. Костянтин Скальковський залишив опис від'їзду Воронцова з Одеси 1845 року, коли його призначили на нову посаду – командувача російськими військовими на Кавказі. Бульвар, що виходив до моря, був заповнений великою кількістю людей: євреї вітали Воронцова як «батька та попечителя». Багато хто із сучасників згадували правління графа як дуже продуктивне.

Однак той же К.А. Скальковский критикував графа за надмірну прихильність до іноземців. Незважаючи на це, слід зазначити, що приблизно півстоліття Одеса перебувала під винятковим керівництвом і набула автономії більше, ніж обидві столиці імперії.

Діяльність Воронцова дає позитивну відповідь на питання про видатну роль періодів ліберального правління в розвитку Одеси. Сучасники вважали атмосферу в Одесі часів його правління вільнішою, ніж деінде в імперії, а провідний радянський історик Одеси Саул Боровий з цього приводу зазначав:

«Тут можна було почуватися вільніше, ніж в інших місцевостях Росії – національні утиски та деспотичне поліцейське правління було менш відчутним. Безперечно, Воронцов був найліберальнішим правителем миколаївської Одеси» [42, с. 124-125].

Михайло Семенович Воронцов помер 6 листопада 1856 року в Одесі. Ось що пише про смерть Воронцова його біографіст Михайло Павлович Щербініні: «В три чверті по полудню, Князь прийняв ліки, кажучи, що вони доволі не смачні, та потребував содової води; випиши її, він через 3 хвилини сказав що хоче відпочити. В 4 години 25 хвилин ця висока, благородства повна, істота перетворилася в труп. Благородно ми дивилися на риси людини, в якому Росія позбавляється однієї з чистіших, бездоганних своїх знаменитостей» [2, с 325-326].

На честь Михайла Семеновича було встановлено чимало пам'ятників на території колишньої Російської імперії, але найбільш відомий пам'ятник розташований в Одесі, в місті де правив Воронцов.

3.2. Франческо Боффо – як виконавець пам'ятника графу Воронцову. Як і в випадку з пам'ятником дюку де Рішельє вважаємо за необхідне спочатку розповісти про Франческо Карло Боффо – архітектора та виконавця пам'ятника присвяченому Михайлу Воронцову.

Що взагалі відомо про нього? Народився в 1796 році в місті Орісей (Сардинія, Італія). Сам виходець із Сардинського королівства. Він відіграв провідну роль в формуванні та розвитку українського зодчества першої половини 19 століття збагативши його зразками західноєвропейських шкіл класицизму, формами італійського Ренесансу. За його планами і під його керівництвом здійснено комплексну забудову Одеси як головного чорноморського порту Російської імперії [6, с 359].

Серед його відомих робіт можна відмітити зокрема: Воронцовський палац, будинок Присутніх місць на Приморському бульварі, Потьомкінські сходи будинок біржі, Палац генерал-губернатора Воронцова.

До речі він одним з перших почав забудовувати місто дохідними, багатопверховими будинками. Будинок по вул. Пушкінської, 6 що був збудований в 1836 році — найстаріший «висотний» будинок міста [41].

Йому також належали архітектурні проекти виконані для будов Криму та Бессарабії. Але безпосередньо в нашому дослідженні нам цікаві два його проекти з якими він працював – пам'ятник Рішельє та пам'ятник Воронцову [7, с 359].

Але так як скульптуру відомому герцогу що стоїть навпроти потьомкінських сходів ми вже розібрали, то цілком необхідно розглянути останній пам'ятник серед цих двох.

3.3 Пам'ятник та його доля. Як й у випадку з Рішельє, одразу після смерті Воронцова виникла ідея увічнити пам'ять Новоросійського та Бессарабського господаря. Рішення схвалив імператор Олександр і сам вніс у фонд будівництва 3 тисячі рублів [9]. Слід зазначити що це будувався другий за рахунком пам'ятник в Одесі [24, с. 65].

Як і мовилось вище Боффо виступав архітектором цього проекту. Також участь у проекті брав мюнхенський скульптор Фрідріх Бруггер, який брав участь і в установці його на Соборній площі. Статую він створював за останнім портрету князя художника Франца Крюгера, і домігся дивного схожості, яке відзначали сучасники. Спокійне і добре обличчя - однак риси сповнені рішучості, постава горда, як годиться потомственному аристократу і військовому.

Бронзові деталі були замовлені в Німеччині. Граніт (діорит, якщо точніше) для п'єдесталу везли з Криму, щоб показати зв'язок князя з цим регіоном. Масивні брили добували біля Аю-Дагу, потім величезною проблемою стала доставка кількатонних брил в Одесу. Для навантаження на судно їх 3 місяці перетягували по узбережжю, засипаючи яри камінням і деревами. Великі труднощі були і під час вивантаження граніту в порту і доставці його на Соборну площу [9].

Проте, все було зроблено як задумано, і 8 листопада 1863 року пам'ятник був відкритий - при великому скупченні народу і в присутності самого скульптора. Огорожа пам'ятника складалася з 12 прикрашених гербом міста чавунних тумб і натягнутих між ними ланцюгів [9]. Сам пам'ятник являє собою бронзову статую князя, загорнутого у мантію і з фельдмаршалським пірначем в руці. Скульптура міститься на чотирикутному постаменті. На лицевому боці п'єдесталу надпис дореформеною російською: «Найсвітлішому князю Михайлу Семеновичу Воронцову вдячні співвітчизники. 1863.» На зворотному боці: «Генерал-губернатору Новоросійського краю і Бессарабії 1823-1854», на інших боках розміщені барельєфні зображення битви при Краонні та взяття Варни із надписами «Краон 1814» і «Варна 1828» [33].

В різні часи до цього пам'ятника люди та влада ставилася по різному. В імперські часи цей пам'ятник як і саму персону Воронцова поважали. А ось складні часи для пам'яті князя Воронцова настали після революції, коли почалася війна з пам'ятниками царям і їх вельможам. Наприклад, замість монумента імператриці Катерині з'явився що не мав відношення до Одеси Карл Маркс, а вулиця Рішельєвська змінила назву на Леніна. Були навіть плани знесення пам'ятника Дюку, а вже пам'ятник Воронцову збиралися знищити напевно.

Однак потужна конструкція не піддалася пролетарським вандалам - лопнув трос, яким обв'язали бронзового князя і тягнули потужним трактором. Пам'ятник залишили в спокої, замінивши табличку: замість подяк городян на ній були знущальні рядки епіграми Пушкіна «Напівмілорд, напівкупець».

Сумна доля спіткала прах князя і княгині Воронцових: Спасо-Преображенський собор, де вони спочивали, був зруйнований, а останки князівської пари декільком одеситам вдалося таємно поховати на Слобідському кладовищі.

Після 1991 року історична пам'ять стала повертатися. Пам'ятника повернули барельєфи і оригінальні написи. Восени 2005 року останки князів

Воронцових були урочисто повернуті в відбудований заново собор. Церемонія була дотримана, як 150 років тому. Пролунав салют. Повз пам'ятник пройшли війська, віддаючи шану генерал-фельдмаршалу і герою війни 1812 року [9].

В 2009 році Верховна Рада України видала закон «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» в рамках якого в список був включений й пам'ятник Воронцову [1].

Все це може свідчити про те, що сучасне українське суспільство та влада поважають своє історичне минуле і зокрема діяльність Воронцова.

Розділ 4

ПАМ'ЯТНИК КАТЕРИНІ ІІ

Один з найвідоміших і неоднозначних пам'ятників Одеси розташований на Катерининській площі міста. Часто він згадується як пам'ятник засновникам Одеси, однак по своїй суті і смисловими навантаженнями в уяві міщан це пам'ятник Катерині ІІ. Постаті сподвижників імператриці Йосипа де Рибаса, Франца де Волана, Григорія Потьомкіна та Платона Зубова, які доповнюють композицію не мають тієї популярності і для більшості жителів міста залишаються маловідомими. Мало впливає на ситуацію і наявність знаменитих і за межами міста Дерibasівської вулиці та Потьомкінських сходів названих в честь двох представлених у композиції пам'ятника діячів. Тому аналізувати його місце в історичній пам'яті міста слід як пам'ятник російській імператриці Катерині ІІ.

4.1 Катерина ІІ. Її життєвий шлях та здобутки.

В історії України вона фігурує як людина, що доклала чимало зусиль для спершу для обмеження автономії України а згодом для її повної ліквідації.

Державницька політика Розумовського та заходи гетьмана спрямовані на зміцнення автономії України повністю суперечили централістській позиції російського уряду.

Дві чолобитні до імператриці надіслані 1763 року стали формальним приводом до наступу на українську самостійність. Адже у них мовилося про відновлення давніх прав України, збереження її автономії, та офіційне визнання спадковості гетьманської посади.

Катерина ІІ підштовхнула К. Розумовського до добровільного зречення від гетьманської посади, а керування Гетьманщиною було доручене другій Малоросійській колегії. Саме з діяльністю цієї установи пов'язують найбільше знищення української автономії, закріпачення селян, збільшення

контролю і за економікою на підвладних для неї територіях, збільшення податків для населення.

Президенту колегії пропонувалося наполегливо переконувати селян, що погіршення їхнього становища є наслідком відсталості «малоросійських звичаїв».

Оскільки носієм «малоросійських звичаїв» які всіляко шкодили не тільки для самих селян, за визначенням прихильників царату, була не тільки Гетьманщина, але і Запорізька Січ то потерпіла від діяльності цієї російської імператриці і вона.

Так злочасним в історії Запорізької Січі та і всієї України став маніфест від 3 серпня 1775 про остаточне її зруйнування, він був спрямований на виправдання і обґрунтування проведених російським урядом насильницьких заходів щодо її ліквідації. Тут запорізькі козаки звинувачувалися в забутті служби отчизні та зазіхання козаків на сусідні землі новоствореної Новоросійської губернії, які в цей час були приєднанні до Російської імперії. Окреме зухвальство вбачалося в проведенні козаками воєнних дій на території сусідніх держав [37]

4.2. Виконавці пам'ятника Катерині II: Дмитренко Ю. М., Едуардс Б.В., Попов М. П. Відразу слід зазначити, що авторство пам'ятника не можливо приписати лише одній конкретній людині. Перелік авторів представлений як архітектором автором проекту пам'ятника архітектором Дмитренком Юрієм Мелентійовичем, так і скульпторами які працювали над окремими скульптурами починаючи від ідеї і закінчуючи реалізацією. Тут слід згадати Бориса Едуардса та Михайла Попова.

Дмитренко Юрій Мелентійович (1858-1918) - один з найвидатніших одеських зодчих кінця XIX - початку XX століття, педагог, член одеського відділення Російського технічного товариства.

Юрій Дмитренко народився в Одесі 23 березня 1858 року у сім'ї купця 2-ї гільдії. В дитинстві, паралельно з навчанням у Рішельєвській гімназії займався в рисувальній школі Товариства витончених мистецтв, де його

однокласниками в майстернях скульптора Л.Д. Іоріні і академіка-живописця А. Бауера були одеські знаменитості - архітектор Ф. Нестурх, скульптори Б. Едуардс і М. Молінарі, художник К. Костанді.

В 22 роки він закінчив відділення архітектури Академії мистецтв, де основні дисципліни викладали Н.Л. Бенуа, А.І. Резанов, Н.Ф. Брюлов і Р.А. Гедике. Ще під час навчання, в 1880 році він почав працювати у майстерні А.І. Бернардацці над конкурсним проектом нового міського театру Одеси. Трьома роками пізніше Ю.М. Дмитренко вернувся в рисувальну школу - вже в якості викладача, став членом Технічного товариства і приступив до виконання самостійних архітектурних замовлень.

Знаменитість йому в 1880-х принесла участь у встановленні пам'ятника О.С. Пушкіну на приморському бульварі, будівництво комплексу Андріївського двору на вулиці Пантелеймонівській поблизу залізничного вокзалу (1886), Дмитрівської церкви на Новому кладовищі (1888), а також участь у спорудженні приміщення оперного театру за проектом віденських архітекторів. Велике зацікавлення, як у колі міської спільноти, так і у колі професіоналів викликав конкурс 1889 року на проект пам'ятника, присвяченого взяттю Хаджибея російськими військами. Його пропонувалося встановити на Приморському бульварі поблизу місця розташування форту Ені-Дунья. Проект Ю.М. Дмитренко зайняв перше місце і був рекомендований до придбання містом. За задумом архітектора цей пам'ятник мав бути представлений десятиметровою колоною на верхівці якої бронзова фігурка Слави яка трубить перемогу. Через ряд обставин, проект так і не було реалізовано повністю і пам'ятник не було встановлено.

На початку наступного десятиліття у місті розпочалися значні будівельні роботи. Вздовж колишньої межі порто-франко було відведено 113 ділянок. Для Юрія Дмитренка було доручено спорудження ряду відповідальних об'єктів. Серед таких споруд були безкоштовна народна читальня (бібліотека ім. Івана Франка) і в суміжній до зони нових забудов Книжковому провулку, 1а (1890-1891) і міський притулок для підкинутих

дітей по вулиці Старопортофранківська, 24 (1893); народна аудиторія (1893) і ювілейна столова при дитячому денному притулку (будівля сучасного Південноукраїнського педагогічного університету імені К.Д. Ушинського за адресою Старопортофранківська, 4).

Саме вершиною його творчості тих років для архітектора став проект пам'ятника в честь 100-річчя заснування Одеси. Пам'ятник було встановлено ще в 1894 р., а до 1900 року його було завершено [15].

Борис Васильович Едуардс народився 27 травня 1860 року в Одесі у сім'ї комерсанта, британського підданого. Його мати Софія Юрїївна походила із відомого на Полтавщині козацького роду. Початкову художню освіту отримав в Одеській рисувальній школі (1876-1881) у Луїджі Іоріні. З серпня 1881 року по липень 1883 року рахувався учнем Петербурзької академії мистецтв, яку однак залишив через поганий стан здоров'я.

В Одесі скульптурою почав займатися з 1882 року. Паралельно у 80-ті роки відвідував Париж де займався у приватній Академії мистецтв Р. Жюльєна, відвідував студії інших відомих майстрів.

Літом 1887 року працював в паризькій майстерні скульптора М.М. Антокольського. Там виконав з натури портрет Луї Пастера. Серед відомих робіт також скульптури «Шурка», «Пророк», «Христос і грішниця», «По дорозі в Колізей», «Втіха», «Залиште її».

Серед монументальних пам'ятник генералу Радецькому, Олександрову Суворову. В 1915 році Едуардс отримав звання академіка Петербурзької академії мистецтв. В 1918 році брав участь у реорганізації Одеського художнього училища в вище і став директором ОВХУ. Вже в 1919 році поїхав на Мальту де продовжував займатися скульптурою.

Саме авторство Скульптурних зображень імператриці та засновників міста приписують скульптору Б. В. Едуардсу, однак приписувати йому подібне авторство дещо помилково.

У листі в одну петербурзьку газету у 1910 році скульптор писав: «пам'ятник Катерині II в Одесі сооружен по проекту архитектора

Дмитренко, получившего 1-ю премию на конкурсе... Что же касается меня, то я был лишь исполнителем технической стороны сооружения, т.е. исполнил гранит и бронзы, а модели были, за исключением двух фигур, исполнены академиком Поповым. Т.о. мне чужие грехи не приписывайте»[8]».

Вже згаданий М.Попов у 1898 передчасно помирає і Б. Едуардсу довелося завершити пам'ятник, переробивши, як вже було зазначено, за окрему плату невдало вирішені фігури сподвижників, що згодом стало причиною фінансових непорозумінь між скульптором і вдовою академіка Попова. Про підвищений інтерес до роботи Едуардса над пам'ятником Катерині II в Одесі, беззаперечний авторитет художника-скульптора свідчить хоча б той факт, що очільник Одеської міської публічної бібліотеки М.Г. Попруженко йшов на певні поступки іменитому майстру і видав рідкісні документи за межі закладу. Скульптору Б. Едуардсу були дані портрети Потьомкіна, статую якого він виконав для пам'ятника імператриці.

Архітектурно-скульптурний комплекс на Катерининській площі в Одесі у 1901 році на Паризькій конференції архітекторів був визнаний кращим на той час у Європі. Саме комплекс, а не окремий пам'ятник [46].

З біографічних даних Бориса Едуардса та його коментар стосовно власної ролі у спорудженні пам'ятника Катерині II можна зробити висновок що автором більшості скульптур виступає петербурзький скульптор Попов Михайло Петрович. Народившись в 1837 році у Санкт-Петербурзі в подальшому пов'язав з ним і своє творче життя. Спершу навчався в Імператорській академії мистецтв у відомого скульптора М. Пименова. Серед відомих робіт «Пенелопа та її женихи», «Дівчинка-кокетка», фігура «Рибак неаполітанець граючий на мандолині» [35].

Незавершена модель пам'ятника Катерині II для Одеси - остання робота скульптора. Після смерті в 1898 році залишив дружину без засобів на існування, що і спричинило певний конфлікт з Б. Едуардсом. На той час дружина навіть не мала можливості оплатити витрати на його поховання [24].

У зведенні п'єдисталу брав участь відомий майстер з обробки мармуру і граніту, власник магазинів скульптури в Італії та Одесі Леопольд-Джустіно Менціоне [46].

4.3 Доля пам'ятника після зведення. Був відкритий на місці перенесеного до Міського саду фонтана 6 травня 1900 року. Ця подія була приурочена до століття від дня смерті Олександра Суворова. Авторами споруди стали архітектор Юрій Дмитренко і скульптори Михайло Попов, Борис Едвардс та Л. Менціоне. Окрім статуї імператриці на постаменті, пам'ятник доповнили біля його підніжжя фігури Йосипа де Рибаса, Франца де Волана, Григорія Потьомкіна та Платона Зубова.

Слід визнати, що, маючи естетичну цінність, пам'ятник став окрасою площі. Інше питання, як він сприймався містянами з погляду особистого ставлення до увічненої постаті. В етнічному складі Одеси тоді найбільшу групу становили, за інформацією редактованої Кубійовичем «Енциклопедії українознавства», росіяни — близько 45%. Схоже, їхні національні почуття були на піднесенні, чого напевно не можна сказати про моральний бік справи — з огляду на всім відому вже тоді досить сумнівну поведінку цариці в царині особистого життя.

Подальші події в суспільному житті імперії змусили її населення переглянути свої погляди на те, що таке добре і що погане. Зрештою, в Лютневій революції 1917 року імперія впала, поховавши із собою, здавалося б назавжди, й своїх ідолів. Тим часом українці змужніли настільки, що на уламках імперії зажадали збудувати свою державу. Четвертим універсалом від 22 січня 1918 року Центральна рада УНР проголосила незалежність, Одеса опинилася у складі незалежної України, але доля розпорядилася інакше — уже у лютому 1920-го владу в місті захопили більшовики [45].

В 2007 році Одеська міська рада прийняла рішення відновити втрачений пам'ятник засновникам Одеси з використанням аутентичних елементів і частин пам'ятника, а також реконструювати саму площу.

В процесі реконструкції, протягом року були відновлені аутентичні види фасадів всіх вісім будинків - пам'ятників архітектури які оточують площу.

Реконструкції згідно зі світовими стандартами передували дослідження які дозволили встановити первинні варіанти у які були офарбовані фасади.

Після закінчення реконструкції і відновлення пам'ятника було проведено благоустрій площі. Встановлена архітектурна підсвітка. Відповідно до первинного задуму пам'ятник став домінантою на площі.

Отже 26 жовтня 2007 року пам'ятник було відновлено в його первинному вигляді, хоча у монументі було встановлено ряд копій замість оригінальних скульптур, що зберігаються в Одеському краєзнавчому музеї. Відкриття неоднозначно сприйнялося суспільством. Проти відновлення виступало ряд проукраїнських організацій які декларували свою діяльність у вірності козацьким традиціям і ідеям козацької України.

Протидіяти встановленню намагалися як заявивши про свою позицію «на вулиці», так і в судовому порядку, в тому числі була ініціатива перенести пам'ятник до іншого місця. Однак вже того ж 2007 року Верховний суд України відхилив вимогу громадськості про перенесення пам'ятника засновникам Одеси. Не змінювалася позиція місцевої влади і в подальші роки. В тому числі після Євромайдану. Так, свого часу, в ході апаратної наради міський голова Генадій Труханов заявляв: «Хорошая новость. Более десяти лет у нас были судебные тяжбы с теми, кто был не согласен с установлением памятника основателям города Одессы. В этом деле была принципиальная позиция, и юридический департамент ее отстаивал. Верховный суд поставил жирную точку в этом вопросе и постановил, что памятник был установлен законно, а требования о переносе, сносе и так далее были отклонены», - сказав Труханов [11]

Площа де встановлено пам'ятник імператриці, названа не в її честь, а честь християнської святої Катерини Олександрійської покровительки освіти та вченості. Однак присутність на площі монумента Катерини II спотворює

історичну пам'ять і знання містян про цю площу та її назву. Культ Катерини II який всіляко підтримується місцевою владою протягом останніх років забезпечує монополією цієї персони на все одноіменне у місті. «Катерина» в історичній пам'яті одеситів це не Катерина Олександрійська і не Катерина Шевченка.

Популярність образу Катерини II полягає насамперед в міфологізації її значення в історії міста і регіону (Бесарабії, Буджака). На побутовому рівні вона фігурує як засновниця Одеси. Аналогічний образ переноситься і на її роль в історії маленьких міст, сіл та селищ Одеської області. Так Катерина II присутня в усній історії багатьох сіл заснованих в 1810-тих роках як засновниця і ініціаторка подібних заснувань. І це при тому, що Катерина II померла в 1796 році і ніякого прямого відношення до цих всіх маленьких населених пунктів Одещини мати не могла би при всьому своєму бажанні.

Останнім часом боротьба з ідеалізацією Катерини II в головах містян проводиться шляхом спростування і боротьби з російським міфом згідно якої Одесі 200 років і до 1794 р. в цих краях був голий степ. Одна протиставлення ідеї «Одесі 600 років», яка просувається багатьма істориками, міфологізації Катерині II призводить якраз до зворотного ефекту - несприйняття багатьма одеситами ідеї поглиблення історичної тягlosti існування Одеси. Будь яка ідея яка протиставляється міфологізації російського імперського минулого не має успіхів в подібній боротьбі, а лише призводить до несприйняття себе в місцевому соціумі. Можна зробити певний висновок, що міфологізація Катерини II в історії міста уможлиблює існування подібного пам'ятника, а існування пам'ятника сприяє російській імперській і за своєю суттю шовіністичній та антиукраїнській міфотворчості.

ВИСНОВКИ

Формування ставлення до минулого здійснюється не лише на рівні держави, але і на рівні регіональному, де діють політичні мезоліти. Пам'ятники у цьому процесі здійснюють свою непересічну функцію. Найвідомішими у найбільшому у XIX столітті в Україні місті – Одесі – є пам'ятники Рішельє, Воронцову та імператриці Катерині II. Окрім своєї популярності у місті вони також формують образ Одеси в уяві туристів, насамперед з інших куточків України. Цьому сприяє їхнє розташування у місцях найбільшого скупчення туристів, на шляху основних туристичних маршрутів.

Сприяє знайомству з ними і близькість до найпопулярніших зупинок маршрутного транспорту, які туристи і місцеві жителі використовують як кінцеві для відвідин центру міста. Стосується це і пам'ятника Воронцову який стоїть на Соборній площі міста поблизу зупинок 121, 175, 185 та ряду інших маршруток.

До подібної переваги місцезнаходження інших пам'ятників слід додати: монумент Катерині II знаходиться на шляху з вул. Дерибасівської до Приморського бульвару. Пам'ятник Дюку, який вже давно став практично скульптурою-візитівкою міста, розташований на Приморському бульварі поблизу Потьомкінських сходів і розминутися з ним слідуючи більшістю туристичних маршрутів практично не можливо.

У випадку автора цих рядків його випадкове знайомство відбулося у свій час при першому візиті до м. Одеси якраз після прибуття до центра міста, а саме на кінцеву зупинку 185 маршрутного таксі. Після огляду пам'ятника М.Ф. Воронцову та прогулянки по вулиці Дерибасівської, маючи за мету сходити до Морського порту і пощастило з оглядом і наступних двох скульптур чия історія була проаналізована у цій роботі. Навіть факт завершення пішохідної частини вул. Дерибасівської на її перетині з вул. Катерининською сприяє подальшому повороту в сторону пам'ятника

Катерині II і у подальшому до Приморських сходів, на площі верхнього оглядового майданчика і знаходиться Пам'ятник Дюку де Рішельє.

На жаль ситуація сприяє найбільшій відомості з пам'ятниками які мають скульптурну цінність, але і сприяють формуванню образу Одеси як міста російської імперської культури з відповідною історією. Це стосуються не лише любителів останньої, але і здається далеких до цього всього туристів більш західних регіонів України які менш налаштовані на сприйняття російського імперського минулого в політичному і культурному просторі України. Звісно розуміючи і не відкидаючи наявність такого минулого як факту в історії значної частини країни.

Варто зазначити, що підставою до появи пам'ятників могла бути як реальна діяльність того іншого персонажа, так і створений міф. Епоху діяльності Рішельє та Воронцова можна віднести до «золотої епохи» в історії Одеси, коли темпи її зростання і феноменальна вага у всіх сферах були доконаним фактом. Незважаючи на те, що монументи їм виникли невдовзі після завершення їхнього життя саме з ними був пов'язаний успіх Міста. Отже, вони стали уособленням і втіленням цього успіху – неважливим було навіть зовнішня несхожість як у випадку з Рішельє. Менше зазіхань зазнали вони і через зміну політичних режимів – радянського та незалежної України. Толерантність, демократизм, економічний та особистий лібералізм дали підстави «пробачити» їм належність до імперського державно-політичного істеблішменту. Інша ситуація з пам'ятником Катерині II та іншим «засновникам» міста, що не мали безпосереднього стосунку до його реального фактичного успіху. Поява пам'ятника імператриці можна розглядати як намагання ідеологічно й образно зміцнити імперію та імперську владу у провінції у епоху наростаючої кризи, міцніше пов'язати центр і провінцію. Більше того, зміцнити центр за рахунок успішних провінцій, зокрема Новоросії та її головного міста. Саме цією ідеологічною складовою і пояснюється доля пам'ятника у радянський час – знесення у 1920 р. і намагання поставити там інші ідеологічні символи від голови Карла

Маркса до потьомкінців, та у сучасну добу – коли частина мезоеліти пішла на відновлення пам'ятника, але це викликало протести у значної частини громадськості і розділило міську громаду. В умовах російсько-української війни поновлення дискусій щодо долі саме цього монументу, боротьби у різноманітних проявах уявляється неминучим.

Відзначимо і відсутність в Одесі монументальної скульптури присвяченої україноценричним політичним діячам призводить і до їхньої відсутності в історичній пам'яті та історичному знанню історії міста як місцевих так і приїжджих громадян. Тут маємо на увазі відсутність таких в центральних вулицях міста, які самі по собі вже уособлюють історію старої Одеси. Така ситуація аж ніяк не сприяє створенню монументальної скульптури діячам які творили українську історію Одеси у попередні епохи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

1. Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF#Text> (дата звернення 17.05.2021)

2. Щербинин М. П. Біографія генерал-фельдмаршала князя Михаїла Семеновича Воронцова. СПб, Тип. Едуарда Веймара. 1858. 374 с

Література:

3. «Вечно непоколебимая верность» // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/Urwjt> (дата звернення 17.05.2021)

4. Архитектура Одессы // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/UrmCP> (дата звернення 17.05.2021)

5. Барская Н. Дюк // Одесский вестник. 2006. № 204-205.

6. Бацак Н.І. Воронцов Михайло Семенович // Енциклопедія історії України : у 10 т. Інститут історії України НАН України. Київ, Наукова думка, 2003. Т.1. 671 с

7. Бачинська О. А. Рішельє Арман-Еммануель-Софія-Септімані де Віньєро дю Плессі, граф де Шинон, герцог де Рішельє // Енциклопедія історії України : у 10 т. ; Інститут історії України НАН України. Київ, Наукова думка, 2012. Т. 9. 929с.

8. В. А. Кудлач Монументальна скульптура Едуардса, 1895-1907 // Одеський художній вісник. 2019. № 1. Режим доступа: <http://ofam.od.ua/pdf/ohv/ohvkydlach.pdf> (дата звернення 21.04.2021)

9. Варварцев М.М. Боффо Франческо // Енциклопедія історії України Інститут історії України НАН України. Київ, Наукова думка, 2003. Т. 3. 671 с.

10. Ващенко В.П. Міське управління и господарство // Історія Одеси; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова; гол. редкол. В. Н. Станко. Одеса, 2002. С 70-76.

11. Верховный суд Украины защитил памятник основателям Одессы. Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20190408130547/http://poragovorit.com/news/44424-verhovnyy-sud-ukrainy-zaschitil-pamyatnik-osnovatelyam-odessy.html> (дата звернення 21.04.2021)
12. Гребцова І.С., Хмарський В.М. Громадське життя. // Історія Одеси; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова; гол. редкол. В. Н. Станко. Одеса, 2002. С 112-118.
13. Гребцова І.С., Хмарський В.М. Освіта. Наука. Культура // Історія Одеси; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова; гол. редкол. В. Н. Станко. Одеса, 2002. С 118-136.
14. Губарь О. Пушкин. Театр. Одесса ВТПО "Киноцентр. Одеса, 1993. 92 С.
15. Дмитренко Юрий Меленьевич. Одесский биографический справочник: <http://odessa-memory.info/index.php?id=461> (дата звернення 21.04.2021)
16. Євромайдан в регіонах України // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/Urtjb> (дата звернення 17.05.2021)
17. Життя і справи Дюка де Рішельє. До 250-річчя від дня народження Армана-Еммануеля дю Плессі де Рішельє (1766—1822) // Дати і події, 2016 друге півріччя : календар знамен. дат № 2 (8) / Нац. парлам. б-ка України. Київ, 2016. 151 с.
18. Захарова О. Ю. Генерал-фельдмаршал светлейший князь М. С. Воронцов. Рыцарь Российской империи. М.: Центрполиграф, 2001. 381 с.
19. Интересный факт об Одессе и области: Писатель Марк Твен женился благодаря путешествию в Одессу // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/Urwbj> (дата звернення 21.04.2021)
20. Історія Одеси // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/UroqA> (дата звернення 17.05.2021)

21. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ, Лаурис Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
22. Катаев В. Белеет парус одинокий. Рига, Лиесма, 1979. 495 с.
23. Ковпаненко Н. Г. Мартос Иван Петрович // Энциклопедія історії України. К, Наукова думка. 2009. Т. 6. 783 с.
24. Коханский В. Одесса и ее окрестности. Полный иллюстрированный путеводитель и справочная книга. 3-е. Одесса: Л. Нитче, 1892. 352 с.
25. Кравдина Ольга Алексеевна научная реконструкция творческих биографий российский скульпторов середины и второй половины XX века // Научная реконструкция творческих биографий российских скульпторов, Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-rekonstruktsiya-tvorcheskih-biografiy-rossiyskih-skulptorov> (дата звернення 21.04.2021)
26. Латышева Л.П., Латышева А.А., Памятники архитектуры Одессы в художественной литературе Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. — 2010. — Вип. XXIII, ч. 4. 366 с.
27. Маркевич М. Еще слова два о жизни в Одессе // Одесский альманах, 1839. 618 с.
28. Мартос Иван Петрович // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/Urozq> (дата звернення 17.05.2021)
29. Мельников, Авраам Иванович // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/JD8s7> (дата звернення 17.05.2021)
30. Мусий В. Б. Архитектурная организация центральной части Одессы начала XIX века // Одеса : краєзнавчий дискурс. Одесса, Астропринт, 2005. 148 с.
31. Пам'ятник Арману де Рішельє // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/UrpBZ> (дата звернення 17.05.2021)
32. Пам'ятник князю Воронцову // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/Urwtq> (дата звернення 17.05.2021)

33. Пам'ятники Одеси // Електронна стаття URL: <http://surl.li/rykc> (дата звернення 21.04.2021)
34. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, справочник в 4-х томах (гл. ред. Н.Л. Жариков). Київ, «Будівельник», 1983-1986. Т. 3. С 252. 336 с.
35. Попов Михаил Петрович. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Рижим доступу: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2,%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87> (дата звернення 21.04.2021)
36. Потемкинская лестница // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/UrnPZ>
37. Путро О.І. КАТЕРИНА II, Катерина II Олексіївна та її політика стосовно України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kateryna_II (дата звернення 21.04.2021)
38. Скальковский А. Шестдесят лет одесской общественной жизни (1794- 1854). 58 л.
39. Словник української мови. Ред. Бурячок А.А; Доценко П.П. Київ, Наукова думка. Том 4 ,1973. 840 с.
40. Сто великих діячів культури України. Мартос Іван Петрович (1754-1835) // Електронна стаття URL: <http://surl.li/sclo> (дата звернення 21.04.2021)
41. Франческо Боффо // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/Urwdz> (дата звернення 21.04.2021)
42. Херлихи П. Одесса (История. 1794–1914) / Одесса, Оптимум. 2007. 566 с.

43. Чума в Одессе // Електронна стаття URL: <https://clck.ru/UrobY>
44. Шубарт П. Мартос і Рішельє. Тандем європейських устремлінь України // Чорноморські новини. 2012. 8 груд. № 97–98.
45. Що варто знати одеситам про Катерининську площу. Режим доступу: <https://m.prichernomorie.com.ua/odessa/monitorings/2013-06-15/168659.php> (дата звернення 21.04.2021)
46. Эдуардс Борис Васильевич. Одесский биографический справочник . Режим доступу: <http://odessa-memory.info/index.php?id=207> (дата звернення 21.04.2021)